

КАТЕГОРИЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОДЕЛЯХ НАВЧАННЯ ДОРΟΣЛИХ

© Дернова М. Г., 2016
<http://orcid.org/0000-0003-4545-5247>

Актуалізація проблеми відповідальності у моделях навчання дорослих обумовлена розвитком концепції освіти впродовж життя, яка спрямовує дорослих, аби рухатися у такт зі своєю добою, навчатися, набувати нові знання і компетенції, опановувати нові інформаційні технології. У статті аналізуються зарубіжні дослідження щодо відповідальності дорослих у навчанні, а також вітчизняні наукові джерела для з'ясування сутності поняття відповідальності у контексті навчання дорослих. Визначається, що дослідники відводять відповідальності одне з найважливіших місць у самокерованому навчанні дорослих, де дорослий несе відповідальність не тільки на етапі реалізації навчання, але й на етапі його планування. У контексті навчання дорослих відповідальність виступає специфічною формою саморегуляції, самодетермінації і самоконтролю, що сприяє усвідомленню дорослим себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків, усвідомленню й контролю власного навчання. Оскільки відповідальність уможливує усвідомлення дорослим цілей навчання і їх свідоме досягнення, стверджується, що відповідальність гарантує досягнення результату у моделях самокерованого навчання дорослих.

Ключові слова: навчання дорослих, навчання впродовж життя, відповідальність, особиста відповідальність, самокероване навчання, моделі навчання дорослих.

Дернова М. Г. Категория ответственности в моделях обучения взрослых.

Актуализация проблемы ответственности в моделях обучения взрослых обусловлена развитием концепции образования в течение всей жизни, которая способствует взрослым, чтобы двигаться в такт со своим временем, учиться, приобретать новые знания и компетенции, овладевать новыми информационными технологиями. В статье анализируются зарубежные исследования относительно ответственности взрослых в обучении, а также отечественная научная литература для выяснения сущности понятия ответственности в контексте обучения взрослых. Исследователи отводят ответственности одно из самых важных мест в самоуправляемом обучении взрослых, где взрослый несет ответственность не только на этапе реализации обучения, но и на этапе его планирования. В контексте обучения взрослых ответственность выступает специфической формой саморегуляции,

самодетерминации и самоконтроля, которая способствует взрослому осознать себя причиной осуществляемых поступков и их следствий, а также осознать и контролировать собственное обучение. Поскольку ответственность делает возможным осознание взрослым целей обучения и их сознательное достижение, можно утверждать, что ответственность гарантирует достижение результата в моделях самоуправляемого обучения взрослых.

Ключевые слова: *обучение взрослых, обучение на протяжении жизни, ответственность, личная ответственность, самоуправляемое обучение, модели обучения взрослых.*

Dernova M. Concept of Responsibility in Adult Learning Models

Updating responsibility issues in adult learning models is due to the development of the lifelong education concept that guides adults to learn, acquire new skills and competencies, and master new information technologies. This article analyzes the foreign research on responsibility in adult learning and native scientific sources to clarify the essence of the concept of responsibility in the context of adult learning. Researchers put responsibility into one of the most important seats in the self-directed adult learning, where an adult person takes the responsibility not only on the stage of learning, but on the stage of planning. In the context of adult learning the responsibility is a specific form of self-regulation, self-determination and self-direction that helps the adult to realize himself as a cause of ongoing actions and their consequences as well as to recognize and control his own learning. So as the responsibility allows adult to accept learning objectives and to achieve them deliberately, it can be argued that the responsibility ensures results in models of self-directed adult learning.

Key words: *adult learning, lifelong learning, responsibility, personal responsibility, self-directed learning, models of adult learning .*

Постановка проблеми. Проблема особистості є центральною для цілої низки наук, зокрема психологічних, педагогічних, філософських, оскільки саме особистість є основою для розуміння будь-яких явищ. Сучасна наука розглядає особистість як творця власної долі, автора власного життя, активного самодетермінованого суб'єкта, здатного до саморозвитку, само творення й самоактуалізації [17].

У своєму вищому вираженні життя людини – це не проста сукупність подій і не випадкова їх зміна, а закономірність фаз життя, домінуючих тенденцій, зміни обсягу життєвої активності (Ш. Бюлер); еволюція самої особистості (П. Жане); самовибудова людського в Людині (І. Зязюн); єдине ціле, підпорядковане певній меті (А. Адлер); цілісне безперервне явище (С. Рубінштейн); історія формування та розвитку особистості (Б. Ананьєв).

Проблема відповідальності набуває особливої актуальності у сучасних умовах розвитку концепції освіти впродовж життя, яка спрямовує дорослих, аби рухатися у такт зі своєю добою, навчатися, набувати нові знання і компетенції, опановувати нові інформаційні й комунікаційні технології. Гостро постає потреба в особистостях, що відповідають вимогам інформаційного суспільства, які, насамперед, передбачають здатність до особистісного саморозвитку, ціложиттєвого навчання, особисту відповідальність за власні вчинки та долю суспільства в цілому.

Тому саме відповідальність завдяки своїй здатності оптимально співвідносити вимоги життя і власні можливості дорослого, організувати події і справи, контролювати своє життя і впливати на його хід вважається особистісним способом організації життя. Відповідальна особистість здатна до прогнозування і осмисленого здійснення життєвих справ і занять, здатна до постановки цілей і докладає зусиль для їх досягнення самостійно, використовуючи власні ресурси [11, с. 36]

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідальність досліджується різними науками, зокрема філософськими, психологічними, педагогічними й соціальними.

Аналіз філософської і психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблема відповідальності у філософській і соціологічній перспективі розглядається в роботах В. Балашова, Л. Барановської, І. Гамули, І. Зязюна, В. Маркова, М. Мамардашвілі, П. Рікера, М. Савчина та ін.; педагогічні аспекти відповідальності висвітлені в працях А. Алфьорова, В. Коротова, А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін. Суттєвий внесок у дослідження загальнотеоретичних і методологічних питань проблеми відповідальності особистості в психології зробили К. Альбуханова-Славська, Л. Анциферова, Г. Балл, І. Бех, Л. Божович, М. Боришевський, Б. Братусь, А. Брушлінський, Л. Виготський, Л. Дементій, М. Козяр, Г. Костюк, Д. Леонтьєв, С. Максименко, А. Маслоу, К. Муздибаєв, Ф. Перлз, К. Роджерс, С. Рубінштейн, В. Сафін, В. Семиченко, В. Татенко, В. Франкл, Е. Фромм, Н. Чепелевата та ін. Соціальна відповідальність як моральна категорія розглядається у роботах Л. Колберга, Ж. Піаже, Ж.-П. Сартра, Х. Хекхаузена та ін.

Попри велику кількість робіт вітчизняних авторів, які присвячені відповідальності, ми не знайшли серед них таких, що розглядають

відповідальність у контексті навчання дорослих. Це й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Формулювання мети наукової праці: аналіз зарубіжних досліджень щодо відповідальності дорослих у навчанні та з'ясування сутності поняття відповідальності у контексті навчання дорослих.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз зарубіжної літератури з освіти і навчання дорослих свідчить, що відомі зарубіжні дослідники освіти дорослих такі, як Р. Брокет, Д. Гаррісон, Л. Гульельміно, П. Кенді, М. Ноулз, А. Таф, Р. Хайемстра, К. Хоул та Б. Шленкер та ін., розглядають відповідальність особистості як важливий і необхідний компонент самокерованого навчання дорослих [1; 2; 3, с. 55; 5, с. 89; 6, с. 10]. На відміну від процесу навчання традиційних студентів, де можна говорити про формування відповідальності, яка є метою і результатом навчання, у дорослих студентів відповідальність – це особистісна характеристика, яка є надбанням їхнього життєвого досвіду [17, с. 131], що дозволяє дорослому взяти на себе відповідальність за власне навчання. Тому у навчанні дорослих студентів відповідальність вважається умовою для ефективного навчання.

Дослідники доводять, що дорослий несе відповідальність не тільки на етапі реалізації навчання, але й на етапі його планування, а також за реалізованою та нереалізованою можливістю. Тому, відповідальність можна визначити як усвідомлення людиною своєї здатності до навчання, а також свідоме керування цією здатністю. Крім того, під поняттям відповідальності дорослого розуміють внутрішню регуляцію, яка опосередкована ціннісними орієнтирами дорослого [14].

Особиста відповідальність у контексті навчання дорослих розглядається як здатність або готовність дорослого взяти під контроль власне навчання, що й визначає його потенціал самостійності у навчанні [4, с. 26] і гарантію досягнення результату самостійно. При цьому рівень складності й час досягнення результату задається здебільшого особистістю самостійно, а не обставинами [8, с. 20].

Для розуміння різних факторів, які сприяють визначенню міри відповідальності дорослого, Б. Шленкер та ін. розробили трикутну модель відповідальності [7]. Модель складається з трьох компонентів: умови або правила, які обумовлюють навчання дорослого, подія або процес навчання й

особливості дорослого (рис. 1). Зв'язки між компонентами моделі свідчать, що міра взятої відповідальності дорослого у навчанні залежить від єдності усіх компонентів. Модель дає нам розуміння того, що дорослий, який бере на себе відповідальність за власне навчання, має чітко розуміти, що потрібно для навчання, усвідомлювати себе ключовим агентом навчання, узяти контроль над власним навчанням і розуміти необхідні умови для здійснення навчання [7].

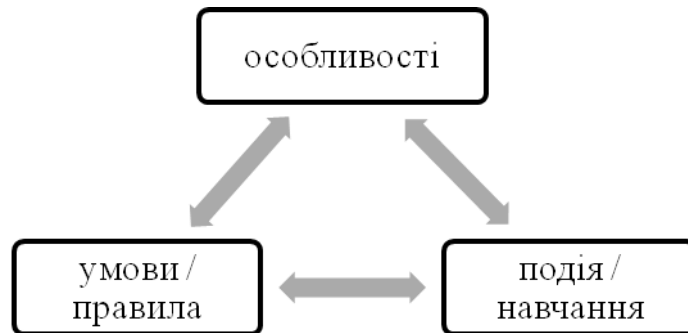

Рис. 1. Трикутна модель відповідальності Б. Шленкера та ін. (перероблено автором з [7])

Іншою репрезентацією особистої відповідальності у самокерованому навчанні дорослих є модель особистої відповідальності (PRO-модель) Р. Брокетта і Р. Хайемстри [1]. У цій моделі особиста відповідальність виступає в ролі передумови самокерованого навчання, що призводить до самокерованості дорослого у навчанні [1, с. 142]. Крім того, відповідальність у самокерованому навчанні містить не тільки початкове рішення дорослого брати участь у навчанні, але також наслідки своїх думок і дій [1, с. 28].

Тому у комплексній моделі самокерованого навчання Д. Гаррісона є етап прийняття відповідальності [2, с. 21], а сама відповідальність ототожнюється з самоконтролем і визначається як зобов'язання для цілеспрямованої участі дорослого у навчанні [2, с. 143].

Отже, вищенаведене дає нам підстави констатувати, що відповідальність дорослого у навчанні пов'язана з такими поняттями як самоконтроль і самокерування. Щоб зрозуміти чому вчені й дослідники надають відповідальності у навчанні дорослих таке важливе значення, розглянемо поняття «відповідальність» більш детально.

Ще видатний український філософ-просвітитель Г. Сковорода стверджував, що кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране

нею місце у системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності [20].

Сучасна філософія тлумачить відповідальність як саморефлексивне поняття (Ж. Дерріда). Цілком справедливо, щоб діяти відповідально, необхідно усвідомлювати відповідальність, а щоб усвідомлювати відповідальність, необхідно відповідально діяти. Звідси три основи відповідальності: 1) свідомість, 2) реальна дія й 3) спосіб трансформації свідомості й дії, тобто сама рефлексія.

Дослідники визначають наступні передумови відповідальності: наявність закону (суспільного або морального), передбачуваність результатів дії, свобода у прийнятті рішення й можливість контролю, пізнавальний, аксіологічний, інструментально-коректуючий і практичний моменти, усвідомлення зобов'язань, оцінка поведінки й її наслідків, самостійність, влада, знання, технічні засоби, соціокультурні фактори, цінності й смисли, факти, совість, релігійна віра, віра у науковий прогрес, унікальність ситуації тощо [9; 12; 13; 16; 22]. А також три основні рольові позиції суб'єкта, які обумовлюють відповідний тип відповідальності предметно. Перша – це відповідальність за результати (наслідки) власних дій. Х. Ленк називає таку відповідальність каузальною [13, с. 151]. Друга – позиція способу взаємодії суб'єкта з об'єктом. З цієї точки зору визначається відповідальність за саму дію або бездіяльність. Фактично вона виражається і як відповідальність за виконання своїх обов'язків, і як відповідальність за виконання завдань. Третя збігається з власною позицією суб'єкта і визначається як обов'язок [13, с. 151–152].

Цілком слушним є твердження, що усі види відповідальності об'єднує те, що вони являють собою форми контролю за діяльністю суб'єкта або з позиції суспільства, або з позиції особистості. З одного боку, відповідальність виступає як засіб зовнішнього контролю і зовнішньої регуляції діяльності особистості. З іншого – вона служить засобом внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції (саморегуляції) діяльності особистості [16, с. 18–19].

Усвідомлення відповідальності здійснюється в конкретній взаємодії суб'єкта з об'єктом. Тут же криється і джерело відмінностей її розуміння. У часовому вимірі дослідники поділяють її на ретроспективну і перспективну. Ретроспективною є відповідальність за скоєні дії. Вони представляються об'єктивно, у позитивних і негативних результатах. Перспективна відповідальність – це відповідальність за майбутні дії. Їх результати

виражаються суб'єктивно в цілях. Сутність першої розкривається у механізмі каузальної детермінації, а другої – у механізмі телеологічної детермінації. На їх основі виникають дві загальні концепції відповідальності: дескриптивна і нормативна. У дескриптивній концепції відповідальності за результати відтворюється весь процес людської діяльності, досліджуються всі її структурні елементи. Виходячи з цього, здійснюється передбачення наслідків тих чи інших дій суб'єкта в різних умовах. У нормативній концепції мова йде про конкретне зобов'язання, про прагнення суб'єкта активно брати участь у перетворенні навколишнього світу. Тут відповідальність не просто досліджується, вона виробляється, створюється [13, с. 132–142.].

Сучасні психологи (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, М. Боришевський, С. Максименко, К. Муздибаєв, А. Петровський, Л. Рубінштейн, В. Татенкота та ін.) розглядають відповідальність як особливу властивість суб'єкта, яка виступає необхідною умовою реалізації його свободи, здійснення свободи інших людей, суспільства, країни. Більше того, рівень свободи в кожному окремому випадку визначається ступенем усвідомлення людиною об'єктивних соціальних умов, глибиною розуміння нею особистого обов'язку й особистої відповідальності. А потреба знайти смисл і мету життя трансформується у потребу бути відповідальним за події як сьогодення, так і майбутнього, що так чи інакше віддзеркалюється на стосунках з іншими людьми, з суспільством, зі світом взагалі [15; 16].

Деякі дослідники вважають відповідальність проявом різнопланової активності, однією з найбільш загальних властивостей особистості, яка об'єднує у собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфери людини як тілесно-душевно-духовної цілісності [19, с. 36].

Слід зазначити, що, як активний суб'єкт діяльності (за С. Рубінштейном), дорослий відповідає за свої дії, насамперед, перед самим собою, як творцем себе й свого життя, відповідно до вищих загальнолюдських ідеалів, цінностей та інтересів. Відповідальність може бути внутрішньою і зовнішньою, мати позитивну або негативну спрямованість. Внутрішня позитивна відповідальність – це обов'язок перед собою, перед власною совістю за пошук і здійснення смислів свого життя. З точки зору індивіда, відповідальність означає те, перед ким він особисто звітується, кому дає відповідь за свої вчинки. Внутрішня відповідальність свідчить про наявність совісті, без якої неможливі ні

самовиховання, ні самовдосконалення особистості. Совість – найважливіший особистісний моральний регулятор суспільної поведінки людини [10, с. 431]. Поняття «совість» займає особливе місце й у гуманістичній педагогіці В. Сухомлинського. Совість водночас є і причиною, і наслідком «внутрішньої роботи духу», яка породжує такий реальний і дієвий вияв совісті, як почуття сорому. На його думку, совість – це суттєвий критерій, показник сформованості у людини відповідальності за власну поведінку і вчинки [21]. Совість і почуття сорому розглядалися В. Сухомлинським як надійні гаранті відповідальності та обов'язку, оскільки вони – як голос внутрішнього «я» – невідступно спонукають людину до самоконтролю, мотивують потребу судити свої вчинки та якості від власного імені.

На наш погляд актуальною для розуміння поняття відповідальності дорослого у навчанні є думка С. Рубінштейна про те, що людина повинна відповідати не тільки за те, що вона робить відповідно до ситуації або суспільної необхідності, але й за те, що вона могла б зробити. Тут мова йде про потенційний аспект відповідальності, можливості людини передбачати результати своїх дій. Учений розглядав відповідальність як втілення істинного, найглибшого і принципового ставлення до життя. Ми цілком поділяємо думку вченого, що відповідальність – це не тільки усвідомлення індивідом усіх наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене, тобто, здатність людини детермінувати події, вчинки на момент їх здійснення й у процесі виконання аж до радикальної зміни всього життя [18]. Водночас відповідальність не виступає відданістю формальному обов'язку, догмі, вірністю раз і назавжди усталеним правилам, але це здатність бачити, виділяти, ставити проблеми, вчасно їх усвідомлювати і приймати відповідальні рішення у процесі життя [там само].

Таким чином, можна стверджувати, що в основу відповідальності покладено не лише завдання, яке людина має виконати, не вчинок, якого вимагають від неї певні обставини чи суспільні норми, а насамперед ті дії, які вона могла б здійснити. Саме у цьому й виявляється потенційний аспект відповідальності.

У контексті нашого дослідження заслуговує уваги думка К. Абульханової-Славської, що розглядає відповідальність як особистісний механізм реалізації необхідності, як присвоєння особистістю зовнішньої необхідності, як перетворення її у внутрішню детермінанту. Тому вища стадія

відповідальності (по Л. Кольбергу) з'єднується з ініціативою, тобто необхідність стає внутрішнім спонуканням самого суб'єкта. А відповідальність гарантує досягнення результату особистістю самотужки, при заданому самою особистістю рівні складності й часу досягнення [8].

Цілком виправдано, що стратегія «прийняття власної відповідальності» є однією із стратегій опанування життєвими складнощами (Л. Дементій, Р. Лацарус, Т. Титаренко, С. Фолкман). Пояснити це можна тим, що відповідальність є здатністю дорослої людини оптимально співвідносити вимоги життя і власні можливості; готовністю до цілісної організації подій і справ; здібністю контролювати своє життя і впливати на його хід. У поєднанні із вибором відповідальність є найважливішою формою оволодіння власною поведінкою і особистісним способом організації життя. Таким чином, прийняття власної відповідальності перетворює особистість на суб'єкта власної життєдіяльності, що виступає важливою умовою та способом вирішення будь-якої життєвої ситуації, зокрема навчання у дорослому віці.

Учені доводять, що відповідальність безпосередньо пов'язана з такими фундаментальними особистісними якостями, як самостійність, упевненість, здатність до самоконтролю. Однією з найважливіших якостей відповідальної особистості є спрямованість вимог до самої себе. Відповідальну особу характеризує готовність до подолання труднощів, незалежність від оточуючих (їх оцінок, впливів), здатність чітко оцінювати свої можливості (і недоліки) у вирішенні конкретної ситуації у глобальних соціальних або особистих контекстах. Оцінка своїх можливостей і будь-яких ситуацій передбачає розвиток соціального мислення, здатності передбачати наслідки, варіанти, відокремлювати істотні обставини від не істотних, розуміти ціннісний рівень істотного, за що і береться відповідальність. Цілком слушно, сучасна соціально активна особистість здебільшого спонукається не бажаним, а необхідним [8]. Тому можна стверджувати, що мотивація дорослого у навчанні ґрунтується на відповідальності.

Висновки. Аналіз зарубіжної і вітчизняної наукової літератури щодо поняття відповідальності дорослого у навчанні свідчить, що дослідники відводять відповідальності одне з найважливіших місць у самокерованому навчанні дорослих. Поняття відповідальності, зокрема внутрішній її прояв, у педагогічних дослідженнях корелюється з поняттям совісті, тобто моральної самосвідомості особистості. У контексті навчання дорослих відповідальність

виступає специфічною формою саморегуляції, самодетермінації і самоконтролю, що виражається в усвідомленні дорослим себе як причини здійснюваних вчинків та їх наслідків, в усвідомленні й контролі власного навчання. Оскільки відповідальність уможливорює усвідомлення дорослим цілей навчання і їх свідоме досягнення, можна стверджувати, що відповідальність гарантує досягнення результату навчання самостійно. Крім того, дорослий бере на себе відповідальність не тільки на етапі реалізації навчання, алей на етапі його планування, а також за реалізованою та нереалізованою можливістю у навчанні.

Отже, категорія відповідальності є лише однією з особливостей навчання дорослих студентів у вищих навчальних закладах, тому подальшого розгляду вимагають такі проблеми навчання дорослих як мотивація, автономія, досвід тощо.

Література

1. Brockett, R. G., & Hiemstra, R. (1991). *Self-direction in adult learning: Perspectives on theory, research, and practice*. New York: Routledge.
2. Garrison, D. R. (1997). *Self-Directed learning: Toward a comprehensive model*. *Adult Education Quarterly*, 48(1), 18 – 33.
3. Guglielmino, L. M. (1977). *Development of the self-directed learning readiness scale* (Doctoral dissertation, University of Georgia, 1977). *Dissertation Abstracts International*, 38, 6467. (UMI No. 786004).
4. Hiemstra, R. (1994). *Self-directed learning*. In T. Husen & T. N. Postlethwaite (Eds.), *The International Encyclopedia of Education* (second edition), Oxford: Pergamon Press.
5. Houle, C. O. (1993). *The inquiring mind: A study of the adult who continues to learn* (3rd ed.). Norman, OK: Oklahoma Research Center for Continuing Professional and Higher Education.
6. Knowles, M. S. (1975). *Self-directed learning: A guide for learners and teachers*. Englewood Cliffs: Prentice Hall/Cambridge.
7. Schlenker, B. R., Britt, T. W., Pennington, J., Murphy, R., & Doherty, K. (1994). *The Triangle Model of Responsibility*. *Psychological Review*, 101(4), 632-652.
8. Абульханова К. А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К. А. Абульханова. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с.

9. Белоусов Р. А. Ответственность – ключевой элемент системы управления / Р. А. Белоусов, В. И. Павлюченко // Ответственность в системе управления (вопросы теории и практики): переводы / общ.ред. Р. А. Белоусова. – М.: Прогресс, 1987. – С. 8–32.
10. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник/ С. У.Гончаренко. – Вид. 2-ге. – Рівне: Волин.обереги, 2011. – 552 с.
11. Дементий Л.И. Ответственность как способ жизнедеятельности и личностный ресурс / Л. И. Дементий // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2010. – № 913, вип. 44. – С. 34 – 37.
12. Дидье Ж. Философский словарь / Ж. Дидье/ [Н. В. Андреева (пер. на рус.яз)]. – М.: Междунар. отнош., 2000. – 544 с.
13. Ленк Х. Размышления о современной технике / Х. Ленк/ Пер. с нем. Под ред. В.С. Степина. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 183 с.
14. Леонтьев Д. А. Очерк психологи личности / Д. А. Леонтьев. – Изд. 2-е. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
15. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 487 с.
16. Муздыбаев, К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
17. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості / за ред. Н.В. Чепелевої. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
18. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды : Основы онтологии, логики и психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1997. – 463 с.
19. Савчин М. В. Духовний потенціал людини (навч.вид.) : [монографія] / М.В. Савчин. – [Вид. 2-ге, пер., доп.].–Ів.-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.
20. Сковорода, Г. С. Сочинения: в двух томах. Т. 1 / Г. С. Сковорода. – М.: Мысль, 1999. – 511 с.
21. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. Школа, 1976. – Т. 2: Виховання високих моральних якостей і норм поведінки. – С. 249 – 334. – 670 с.
22. Франкл В. Человек в поисках смысла: сб. / В. Франкл / Пер. с англ. и нем.; Общ.ред. Л.Я. Гозмана и Д. А.Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.